

Onder de “vulkaan van ijzer en vuur”

Het literaire dagboek van Stijn Streuvels uit de Eerste Wereldoorlog

Hans Vandevoorde

“Als schrijver heeft hij een slecht boek geschreven, als mens een slechte daad verricht.”

Aug. Van Cauwelaert, 4 december 1915

Over Stijn Streuvels' houding in de Eerste Wereldoorlog en vooral over zijn oorlogsdagboeken zijn in de eerste tien jaar na de publicatie in 1915 zo'n driehonderd artikelen verschenen. (Speliers 1994, 416) Tot 1926, het jaar waarin Streuvels tot Officier in de Leopoldorde werd bevorderd, duurde de polemiek voort. Dat heeft vooral te maken met enkele fragmenten uit zijn dagboek *In oorlogstijd*, die in het activistische (i.e. met de Duitsers collaborerende) blad *De Vlaamsche Post* van 21 tot 26 februari 1915 verschenen waren:

Onder 't spreken werd ik allicht gewaar dat zij allen goed op de hoogte zijn der Duitsche letterkunde en ook der Fransche. De Oberarzt heeft zelfs verschillende jaren in Parijs gestudeerd. Met gretige handen vallen zij op mijne Bibliotheek en zoeken er elk hun gading uit van 't geen ze wenschen mede te nemen naar bed. 's Avonds keeren wij weer in de huiskamer om er te eten, en nu zij er de piano ontdekt hebben, blijkt het dat er onder hen twee goede muzikanten zijn die hun hart willen ophalen om muziek te maken. Na het eten gelijkt de kamer een militaire club, waar elk doet wat hem lust; er wordt gerookt, gepraat, piano gespeeld, gelezen, tot laat in den avond. [...] Dat er geen wantrouwen meer bestaat bij de Duitsche soldaten en er niet meer gedreigd wordt om iedereen “zu erschiessen”, kan ik van de mijne toch getuigen, want bij hun mantels en pinhelm, aan den kapstok onder de trap, hangen ook hunne degens en revolvers en 't wordt aan mij overgelaten of ik hen in den nacht met hun eigen wapenen wil gaan vermoorden! (Streuvels 1915a)

Waarom deze en andere uittreksels uit het dagboek zoveel commotie verwekten, daarover is al een en ander geschreven. (Brulez 1972–73; Lazeure 1973; Schepens 1979; Speliers 1994) Minstens even interessant lijkt me een verklaring waarom *In oorlogstijd* van alle oorlogsdagboeken in Vlaanderen zowel esthetisch als historisch een van de belangwekkendste is.

* Citaat uit de pas verschenen briefwisseling Claes-Streuvels (Streuvels 2013, 44).

Een eerste interessant aspect is het feit dat Stijn Streuvels (1871–1969) kort daarop lang geen onbekende zou worden in Duitsland. Hij debuteerde midden van de jaren negentig van de negentiende eeuw en behoorde tot die roemruchte generatie die in het tijdschrift *Van Nu en Straks* opkwam en zich daar met het eerste naturalistische proza onderscheidde. Hij werd in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw een van de populairste Vlaamse auteurs in Duitsland, vooral als schrijver van Heimatliteratuur. Die populariteit had al vroeger kunnen beginnen, want het plan bestond om zijn dagboeken tijdens de oorlog in het Duits te vertalen. Ze zouden na de oorlog verschijnen,¹ maar zeker van dat laatste is niets in huis gekomen. Of ze vertaald zijn is voorlopig niet met zekerheid te zeggen.

Ten tweede werden grote delen van *In oorlogstijd* nog tijdens de oorlog in boekvorm in het Nederlands gepubliceerd. Zo’n publicatie van een dagboek in oorlogstijd is zeldzaam. Het journaal over de periode augustus–november 1914 verscheen in 1915, dat over december ’14 in 1916.² Om niet geheel op te helderen redenen bleef het persklaar gemaakte dagboek over januari 1915 ongepubliceerd en gingen de dagboeken tussen februari en september verloren.³ De rest ervan, die door Streuvels niet meer werd gereviseerd, bleef ongepubliceerd tot in 1979. De gepubliceerde en ongepubliceerde dagboeken van Streuvels vormen een unicum in het oeuvre. Een van de beste kenners van Streuvels en de uitgever van het ongepubliceerde oorlogsdagboek, Luc Schepens, noemt hem geen echte dagboekschrijver omdat hij alleen tijdens de oorlog een journaal vulde. (Schepens 1979, 7)⁴ Streuvels was inderdaad geen auteur die zich systematisch op het schrijven van dagboeken toelagde, maar zo zijn er in feite weinigen in de dagboekliteratuur. Lange tijd heeft hij echter notitieboekjes bijgehouden (zoals bijvoorbeeld ook zijn kunstbroeders Herman Teirlinck en August Vermeylen).

Hoewel *In oorlogstijd* zo uniek is wordt het – bijvoorbeeld al door de Vlaamse katholieke vormman Frans van Cauwelaert in 1916 en door Streuvels’ biograaf Hedwig Speliers,⁵ die het oordeel van Van Cauwelaert onderschrijft

1 Op een bepaald moment waren er plannen voor twee vertalingen. Voor één vertaling sloot Streuvels in december 1915 met Kippenberg een contract af. Veen is daar echter niet voor te vinden en heeft zelfs Else Otten als vertaler gecontacteerd (vgl. Grave 2001, 184).

2 Het dagboek van januari 1915 was een hele tijd zoek door de schuld van de post (Schepens 1979, 6; Speliers 1994, 404) en kwam pas in september 1916 boven water. Mogelijk is ook het december-dagboek lang onderweg geweest. Speliers vermoedt dat Streuvels het oktober- en novemberdeel bij zich had toen hij op 11 februari 1915 in Amsterdam verscheen (Speliers 1994, 405; vgl. Schepens 1980, 72). Fragmenten uit mei en augustus dienden als basis voor *Onze fiets in oorlogstijd* (Streuvels 1922).

3 Het niet teruggevonden dagboek uit de maand februari 1915 zou zeker ook nog voor publicatie bestemd geweest zijn (Schepens 1979, 5), wat blijkt uit een polemiëk met *De Vlaamsche Stem* van 3 april 1915 (Speliers 1994, 404).

4 Vgl. Speliers 1994, 415 en De Schaepdrijver 2002, 288, die dit oordeel beamen.

5 Speliers meent dat in het januari-rdeel “hooguit een heimatschrijver en dorpsfilosoof aan het woord” is (1994, 404). Janssens noemt de polemiëk rond het dagboek “kleinzielig” en “symptomatisch” voor “de pijnlijke inzinking van Streuvels zelf” in de periode rond de oorlog (Janssens 1972, 134), wat voor hem ook op het dagboek zelf lijkt te slaan.

(Speliers 1994, 412) – als een inzinking in zijn werk beschouwd. De inleider van deel 4 van het *Volledige werk*, Marcel Janssens, vond het dagboek dan weer “ons plezierigste boek over de eerste wereldoorlog” (Janssens 1972, 145), zowat de slechtst mogelijke karakterisering van het dagboek die je kunt geven: nergens is het immers guitig of schelms, ook al noteert Streuvels soms plezante voorvallen en heeft hij het meermaals over de “Vlaamse kluchtigheid” (1 oktober 1915, 484) die door de oorlog niet klein te krijgen is.

De dagboeken zijn ten slotte extra interessant omdat de tijdens de oorlog door Streuvels’ gepubliceerde delen literair bewerkt blijken te zijn. Hij moet ze later met andere woorden doelbewust persklaar (en literair verantwoord) hebben gemaakt; vermoedelijk schreef hij ze eerst in de ruwe vorm die we ook van de latere dagboeken kennen.⁶ Door een studie van de handschriften ziet men hoe ze ‘vormelijk’ maar ook inhoudelijk bijgewerkt zijn.⁷ Zo luidt de definitieve versie van het bericht van 7 november 1914 in Streuvels’ *Volledig werk*: “’t Nieuws wordt hier verspreid dat er Duitse soldaten aangekomen zijn te Dottignies, St. Genois, Moen, Heestert, Avelgem, Zwevegem... De aftocht die begint?” In een fragment van het handschrift, bewaard in het Letterenhuis te Antwerpen, merken we hoe Streuvels voor de gedrukte versie zaken weglaat (zie illustratie 1), toevoegt en herformuleert. Toevoegingen kunnen soms uitgebreid zijn, zoals het bewaarde typoscript van januari 1915 toont (zie illustratie 2).

Schepens merkt terecht op dat er iets te literair aandoende passages in het boek voorkomen, “zoals de overmatige lof waarmee hij de Nederlanders bestoekt, bij het relaas van zijn eerste reis naar Amsterdam”. (Schepens 1979, 19) Over andere passages noteert hij: “Hier schrijft Streuvels zijn ervaringen neer zoals hij ze heeft beleefd, onopgesmukt. Hier doet hij niet aan literatuur.” (18) Maar je zou ook kunnen stellen dat hij daar de literator is die “zonder genade” (19) observeert.

De literaire stilering is tot nu toe in grote mate veronachtzaamd maar vormt een laatste reden waarom Streuvels’ dagboeken zo interessant zijn. Mijn centrale vraag zal dan ook luiden wat de betekenis is van een bewust literaire stilering van het dagboek voor de leeswijze ervan vroeger en nu. Ik zal demonstreren dat men zowel die bewerkte als onbewerkte teksten op verschillende manieren kan lezen. De niet gepubliceerde dagboeken kunnen de consequenties van de bewerking des te beter doen uitkomen. Maar eerst verklaar ik het ontstaan en de publicatie van Streuvels’ dagboeken en definieer ik het genre.

6 Zo is er bijvoorbeeld sprake van het noteren in een “zakboekje”. (Streuvels 1972, 1407)

7 Wils meent dat Streuvels’ aantekeningen over gebeurtenissen die zich afspeelden bij het uitbreken van de oorlog pas achteraf geschreven zijn, tussen 18 december en februari 1916, maar hij geeft daar geen bewijzen voor (Wils 1974, 26n15). Speliers voegt daar aan toe: “Dat kan uiteraard nooit de bedoeling zijn van het dagboekgenre.” (1994, 392) Als dat niet zo zou zijn, zouden we natuurlijk maar weinig literaire dagboeken kennen.

slagen die dan crescendo verdapperen en verzuimen en in alle levigheid aanhouden tot ~~avond 5½ uur~~ in den vooravond. Dan blijven er nog een paar stukken nadreunen soms heel den nacht door - Dat zijn de sentinellen, zeggen de menschen. 't Is alsof de lucht eerst moest gesatureerd worden van ~~trillingen~~ en doordarend met trillingen eer 't geluid tot hier doorkomt, - ofwel houdt de mist het gevecht de slagen tegen tot de zon de lucht heeft opgeklaard - ofwel begint men 't vuur op den versten kant van het front om bewaarsgenijs ~~tege~~ de nadere stukken te te gebruiken? Maar 't geen de menschen - die niets dan radicale uitslagen verwachtten, 't meest verbaast - 't is: Dat men altijd troepen weproeft en er altijd nog voort gezocht wordt!!! Wie leert hun dat nu?

7 Novemb.

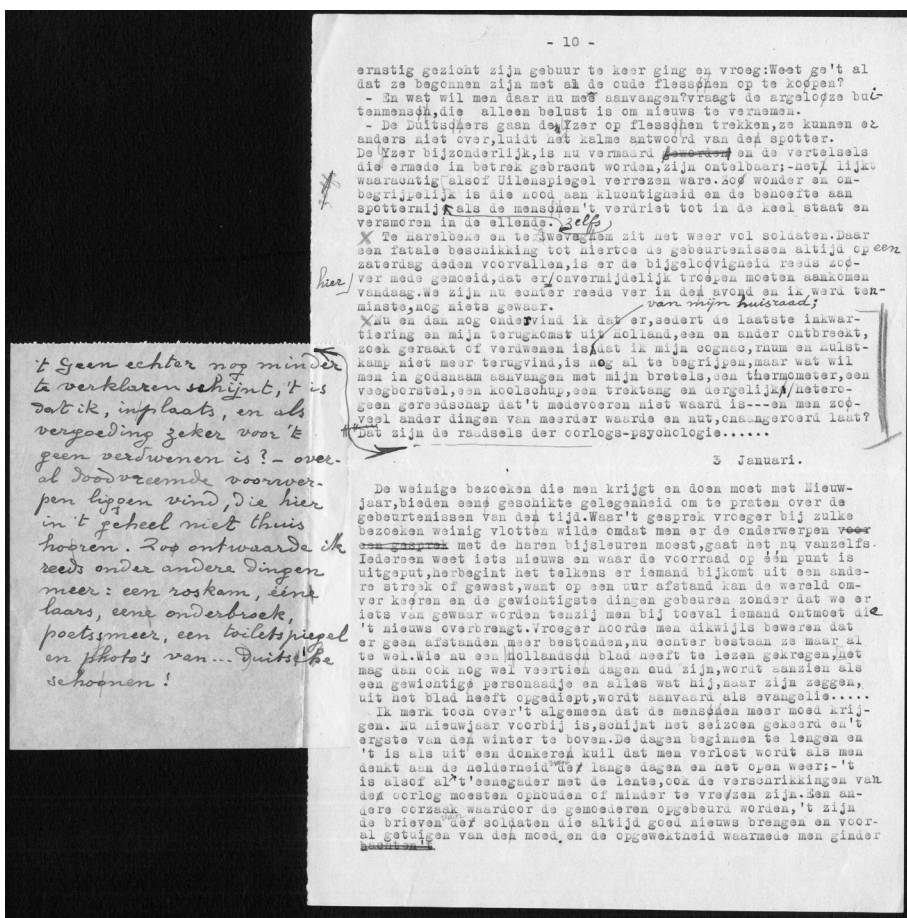
Niets bijzonders - Er zijn Duitse troepen toegekomen over heel de lijn Dottignies, St. Genois, Maen, Heuselt + omelgheem, Sveregheem....

De aftocht? -

8 Novemb.

Zware mist - er wordt enkel geschoten rond den roen. Geligentheid gebaad om 't gevoel van Vaderlandsliefde

afb. 1: Fragment van het handschrift van *In oorlogstijd*, bewaard in het Letterenhuis te Antwerpen, S935/H.

afb. 2: Notitie met toevoeging uit het (onuitgegeven) dagboek van januari 1915. Typoscript bewaard in het Letterenhuis te Antwerpen, S935/H.

Literaire dagboeken

Schrijversdagboeken zijn in de Nederlandse literatuur een ondergeschoven kind. Er is geen traditie van moderne grote dagboekauteurs als André Gide of Paul Valéry in de Franse literatuur, of als Max Frisch, Thomas Mann, Elias Canetti en Ernst Jünger in de Duitstalige literatuur, die steunen op een eigen negentiende-eeuwse traditie.⁸ Dat gebrek aan voorbeelden verklaart ten dele waarom er in de Eerste Wereldoorlog zo weinig literaire dagboeken zijn, ge-

8 Over een van de weinige gepubliceerde dagboeken, Cyriel Buysse's *Zomerleven* (1915), dat het jaar 1913 bestrijkt, zie Vandevoorde 2008.

publiceerde althans. Net zoals in de Tweede Wereldoorlog werden er tijdens de Eerste wel degelijk veel dagboeken bijgehouden. Maar aangezien de elite ook in Vlaanderen in het Frans onderwijs had gekregen, is het merendeel van die dagboeken – zoals die uit de Tweede Wereldoorlog – in het Frans.⁹ Dat het Frans voor veel Vlamingen nog als cultuurtaal gold, verklaart ook waarom nogal wat Nederlandstalige oorlogsdagboeken die recentelijk werden uitgegeven, uitblinken door een onbeholpen taalgebruik. Er wordt ook niet zoveel over Vlaamse oorlogsdagboeken gesproken en geschreven, al zagen we met de rage rond de herdenkingen van 1914 de *Oorlogsdagboeken* van Virginie Loveling een halve bestseller worden en lag *Oorlogsdagen*, een bloemlezing door Pieter Serrien uit meer dan dertig dagboeken, zelfs met grote stapels in Vlaanderen in de boekhandel liggen.

In oorlogstijd voldoet aan alle kenmerken van een literair schrijversdagboek, zoals ook Matthieu Sergier in een uitstekende discoursanalyse heeft aangetoond. (Sergier 2011) Naast het feit dat ze door een ik-persoon zijn geschreven,¹⁰ is het voornaamste kenmerk van het dagboek dat het bestaat uit gedateerde notities.¹¹ Dat zorgt voor het gefragmenteerde, discontinue karakter van het dagboek. Béatrice Didier noteert in *Le Journal intime*: “le journal appartient au mode du discontinue” [het dagboek behoort tot het genre van het discontinue] (1976, 9). De datering, meestal per dag, wijst erop dat de notities een zekere volharding vragen. Ze gebeuren zo goed als dagelijks, al komen natuurlijk frequent gaten voor, soms zelfs van langere duur. Bij Streuvels echter vertonen de gepubliceerde dagboeken geen lacunes: hij schrijft dagelijks (slechts één keer werden drie dagen samengevat), maar later – bij de door hem ongepubliceerde dagboeken – is dat anders:¹² enerzijds doordat er notities verloren gegaan zijn (zoals bijna alle notities van februari tot augustus 1915), anderzijds doordat hij zelf geen zin meer zou hebben gehad¹³ om elke dag te noteren en de omstandigheden dat ook leken te verhinderen. Mogelijk spelen bijvoorbeeld gebeurtenissen als de

9 Een studiedag in de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, op 9 oktober 2014 behandelde jammer genoeg alleen de *usual suspects*: Streuvels, Van de Woestijne, Loveling.

10 Om de kenmerken van een dagboek en meer specifiek het literaire dagboek te beschrijven ga ik uit van de definitie van een Franse literatuurwetenschapster Françoise Simonet-Tenant: “Le journal se présente sous la forme d’un énoncé fragmenté qui épouse le dispositif du calendrier et qui est constitué d’une succession d’entrées” (une entrée désignant l’ensemble de lignes écrites sous une même date). S’y exprime un je, le plus souvent omniprésent, prisme qui réfracte actions, observations, pensées et sentiments. Le ‘je’ qui s’énonce renvoie à une réalité extérieure au texte, et un ‘pacte référentiel’ (Ph. Lejeune, *La faute à Rousseau*, n° 35, fév. 2004, p. 26) surplombe tout journal. Le journal peut donc être défini comme ‘un système de traces qui rend visible notre sillage dans l’immensité de la vie’, une série d’empreintes datées.” Het tweede hoofdkenmerk van het dagboek is het ik: de ik-figuur fungeert als schrijver, verteller en personage (Lejeune). Streuvels formuleert vaak afstandelijk in de ‘men’-vorm. Een overschakeling naar de wij-vorm wijst op het collectieve van de gebeurtenissen.

11 Cf. Lejeune & Bogaert 2003, 8: “série de traces datées”.

12 Voor de gaten, zie Schepens 1979, 7.

13 Vgl. *Ingoyghem II* (1957): “Het dagboek werd voortgezet tot september ’15, zonder lust natuurlijk er nog iets van te laten publiceren.” (Streuvels 1972, 1337).

inkwartiering van Duitse soldaten, die de schrijver extra voorzichtiger maakten om te schrijven en hem tijd kostten, een rol.¹⁴

Het dagelijkse karakter van een dagboeknotitie wijst op de geringe tijd die ligt tussen het gebeuren en het opschrijven ervan. Toch is er altijd wel sprake van een zekere afstand tussen het gebeurde en het neerschrijven ervan. (Didier 1976, 8–9) Zelden beschrijven notities immers wat er net, een minuut vroeger, is gebeurd. Vaak worden ze 's avonds geschreven en reflecteren ze op de voorbije dag, en het komt zeker ook voor dat ze pas later zijn ingevuld. Iedereen die zelf ooit een dagboek heeft bijgehouden, weet dat er wel eens vals wordt gespeeld. Op die latere bijwerking kan de dagboekschrijver al of niet wijzen. Streuvels doet dat bijvoorbeeld in december 1914: “t Geen ik hier opschrijf is nog maar enkele dagen geschied”, schrijft hij (Streuvels 1972, 1414). De afstand mag echter niet al te groot zijn, anders zitten we in de autobiografie. Dagboek-aantekeningen zijn met andere woorden nog in wording terwijl de autobiografie of memoires afgesloten zijn.¹⁵

Wat maakt een dagboek nu literair? Als ik mij zou beperken tot echt literaire dagboeken dan hou ik weinig casussen over. Dagboeken, zelfs door erkende literatoren geschreven, zijn niet noodzakelijk literair. Literair worden ze door de diepgang van de beschreven ervaringen en door de schrijftuur, waar vaak pas bij het herlezen en herschrijven ten volle zorg aan wordt besteed, of ruimer gezien door lectuurverslagen en verwijzingen naar literair werk in wording. Als een schrijver zijn dagboek alleen gebruikt om wat notities te maken of leeservaringen neer te schrijven, is er veel kans dat het niet literair geschreven zal zijn. Dat geldt voor veel ongepubliceerd gebleven dagboeken, bijvoorbeeld die van August Vermeylen uit de Eerste Wereldoorlog, die nog nooit gebruikt werden.¹⁶ Als het van meetaf aan of gaandeweg echter de bedoeling is dat een journaal nog bij leven gepubliceerd wordt, besteedt de auteur extra aandacht aan de taal en zorgt hij dat alle feiten te volgen zijn. Dergelijke met zorg geschreven dagboeken hebben we van Streuvels uit de vier eerste maanden van de oorlog, en misschien alleen van hem in onze oorlogsliteratuur. Zij verschenen in 1915–16 in aparte deeltjes per maand bij zijn vaste uitgever Veen in Amsterdam. Mogelijk wegens de commotie die deze dagboeken veroorzaakten zag Veen in 1916 van verdere publicatie af, maar Streuvels bleef verder bij vlagen dagelijks noteren, zij het met minder zorg en zonder bewerkingen.

14 De oorzaken van de hiaten moeten nog verder onderzocht worden. Ook privé-omstandigheden, bijvoorbeeld de geboorte van een kind (24 februari 1916), kunnen een oorzaak zijn.

15 Simonet-Tenant (2004, 21) citeert Georges Gusdorf: “Une autobiographie est un livre réformé [...] le journal intime est un livre ouvert.”

16 Ze worden bewaard in het Letterenhuis onder de handschriften van Vermeylen (V4655/H). Een bloemlezing eruit door Ruben Mantels en Hans Vandevoorde is in voorbereiding. Ze werden bestudeerd door Sarah De Ro voor een masterscriptie aan de Vrije Universiteit Brussel (2015).

Ontstaan en publicatie

De historische context van het ontstaan en de publicatie van de oorlogsdagboeken is bekend, vooral door de uitgave uit 1979 van Schepens. Waarom schreef de toen al beroemde auteur deze dagboeken? In zijn “Inleiding” zegt Streuvels dat hij geen boek over de oorlog wilde schrijven; wat volgt is “het eenvoudig relaas van ’t geen ik dag na dag, levendevers [= kersvers] heb opgeschreven, al naarmate het gebeurde in mijn onmiddellijke omgeving.” (Streuvels 1972, 1145). We halen hier drie elementen uit: 1) wat hij vertelt, schreef hij van dag tot dag neer, zonder veel afstand tot het gebeurde; 2) hij beperkt zich geografisch tot zijn onmiddellijke omgeving en 3) hij noteert “In eenvoudige vorm” (1146). Geen van die drie zaken klopt helemaal: sommige stukken werden pas later opgeschreven, Streuvels vertelt ook over zijn uitstapjes naar de hele regio rond zijn woonplaats Ingooigem in het zogenaamde *Etappengebied* en zelfs over die tot in Gent en Brugge en naar Nederland, en de vorm is lang niet zo eenvoudig als hij doet uitschijnen, maar literair doorwrocht. In dezelfde lijn als de “Inleiding” ligt wat hij als “Verantwoording” opgeeft: hij wil “als een middeleeuwse kroniekschrijver” nauwkeurig en onbevangen noteren. Hij voegt eraan toe: “Het was mij ten andere niet zozeer om de feiten te doen, wel veelmeer om de stemming” (1147). Streuvels bedoelt dat hij zijn eigen gemoedsschokken en die van de mensen rond hem heen wil weergeven. Ik kom daar straks op terug.

Er zijn volgens Schepens (1979, 10) drie redenen voor de publicatie van het dagboek geweest: Streuvels zelf sprak ten eerste van een wederdienst voor zijn uitgever; ten tweede zou hij naar eigen zeggen met de publicatie in *De Vlaamsche Post* (van 22–28 februari 1915) ingestemd hebben om een paspoort te krijgen, waarmee hij in februari 1916 zijn vrouw en kinderen uit Nederland terug kon halen, en wat het meest waarschijnlijk is: de broodschrijver had – des te meer in de moeilijke omstandigheden van de oorlog – geld nodig. Ik ga op elk van deze redenen tot publicatie nog even dieper in, omdat ze ook mede verklaren waarom het dagboek bewerkt werd.

De louter idealistische bedoelingen die Streuvels zichzelf toeschrijft – een bedanking voor de uitgever die zijn vrouw en kinderen had opgevangen –, zijn weinig overtuigend. Daarvoor zijn een aantal aanwijzingen. Zo had Streuvels nooit eerder dagboeken gepubliceerd: hun systematisch karakter wijst erop dat hij van bij het begin de bedoeling gehad moet hebben er meer mee aan te vangen. Op 18 december 1914, terug van een bezoek aan vrouw en kinderen die onderdak hadden gevonden bij zijn uitgever Veen in Amsterdam, luidt het: “Voor veertien dagen nog, dacht er ik niet aan met die nota’s iets uit te richten tenzij na de oorlog en als ik zien zou dat het de moeite waard was – daar die aantekeningen meer voor mezelf bestemd waren dan voor ’t publiek; (...)” (Streuvels 1972, 1455) Uit deze notitie van december wordt duidelijk dat hij van meetaf aan met zijn aantekeningen iets wou doen en dat dit zou gebeuren zodra de oorlog voorbij zou zijn. Met dezelfde notitie laat hij uitschijnen dat hij van dit oorspronkelijke plan afwijkt uit erkentelijkheid voor zijn uitgever: “Mijn uitgever was er danig op gesteld en wakkerde mij aan de aantekeningen die ik

gemaakt heb over de oorlogstijd, drukvaardig op te sturen – om ze aanstonds uit te geven.” (1455) Dit was overigens ook al de wens van zijn vrouw geweest in een brief van 1 december: “Dien dagboek waarvan gij daar schrijft aan Juffrouw Nijland, zoudt ge die nu zeker beter geven aan meneer Veen nu hij toch zo veel doet voor ons. Ik zou het heel gaarne hebben. Nu, doet ervan wat ge wilt.” (Speliers 1994, 388) Blijkbaar heeft Streuvels zijn project aanvankelijk niet zozeer om pecuniaire redenen opgezet, maar in de eerste plaats omdat hij iets wou meemaken waarvan hij vermoedelijk dacht dat het zijn werk zou kunnen voeden. Hier had hij mogelijk – zoals zijn biograaf Speliers (1994, 373) op grond van een verwijzing in de tekst naar de Russische schrijver meent – zijn geliefde auteur Tolstoj als model, die de Krimoorlog opzocht en daar een aantal verhalen uit puurde.

De reden om het dagboek voor te publiceren was volgens Streuvels het verkrijgen van een paspoort om vrouw en kinderen terug te halen. (Schepens 1979, 10; Speliers 1994, 399) De voorpublicatie in *De Vlaamsche Post* is een curieus geval en zou – zoals we nog zullen zien – ernstige gevolgen hebben. De rechten daartoe zouden in januari verkocht zijn. Het stuk in *De Vlaamsche Post* bevatte *onder meer* de passage over de Duitse officieren, die stamt uit het novemberdagboek, dat pas in mei 1915 in boekvorm verscheen. (Schepens 1979, 6)

Voor het feit dat het geld ten slotte de doorslag gaf voor de publicatie en de voorpublicaties in *De Vlaamsche Post* en elders,¹⁷ is een onrechtstreeks bewijs: hoewel Streuvels het voortdurend heeft over tekorten van de bevolking lijden hij en zijn familie geen grote ontberingen: hij kan zich aanvankelijk nog olie aanschaffen, of boeken voor zijn project *Genoveva van Brabant*. Als Streuvels de dagboeken dus publiceert als een deel van zijn oeuvre, kan hij zich niet permitteren om er geen stilistische verbeteringen in aan te brengen. Zo’n publicatie heeft bovendien het voordeel dat hij ook de inhoud kan reviseren.

Leeswijzen

Om mijn centrale vraag wat de literaire stilerings voor de leeswijze betekent, te beantwoorden zal ik verschillende leeswijzen toepassen of toetsen: eerst een literair-esthetische en vervolgens een historische, dan een historisch-antropologische en ten slotte een literair-antropologische manier van lezen. Ik haal ze hier uit elkaar maar in feite worden ze best samen uitgevoerd.

17 Dat was ook zo voor de Duitse vertaling van *De Vlaschaard*, zo erkent hij later in een brief aan Dr. Spemann (Schepens 1980, 71: “pendant la guerre, - ou j’aurais contresigné n’importe à quelles conditions, n’importe quoi, parce que dans ce temps j’étais sans ressources” [tijdens de oorlog zou ik wat dan ook onder welke voorwaarden dan ook hebben ondertekend, want ik had geen inkomsten in die periode]). Streuvels gaf ook voorpublicaties aan het toen nog niet activistische *De Vlaamsche Stem* (1915a) en aan *Elsevier’s* (1915c), die beide in Nederland werden uitgegeven.

Literair-esthetische leeswijze

Een omstandige lectuur zou al gauw specialistisch en saai worden, maar toch leg ik even de nadruk op de literaire strategieën die de schrijver aanwendt om zijn lezers aan hun lectuur te kluisteren. Streuvels werkt thematisch voortdurend met parallellen en contrasten in zijn beschrijvingen. Tegenstellingen als die tussen de buiten en de stad (Streuvels 1972, 1155), natuur en oorlog, de rust en het verschrikkelijke van de oorlog, het lijden en de hoogmoed, de verbeelding versus de werkelijkheid komen vaak voor. De parallellen komen vooral tot uiting in zijn vergelijkingen en metaforen. Zo zou je een hele studie kunnen maken van de manier waarop hij het bulderen van de kanonnen omschrijft: als een “donderstier” (1467), een “grote blafhond” (1467), “een rommeling van een reeks zware wagens of het uitslepen van donderslagen in de lucht” (1469), “het ploffen van dorsvlegels in een schuurvloer waar reuzen aan ’t werk zijn” (Streuvels 1979, 414), of “het rollen van een zware wagen” (478). Nog meer levendigheid brengt hij stilistisch in zijn relaas door ironische of schampere uithalen, door vragen en spaarzame dialogen, door rechtstreekse aansprekingen van de lezer of van zijn personages, door een beroep te doen op de verbeelding, enzovoort. Zijn woordkeuze is gevat en dynamisch. Een keer laat hij zich echt gaan in een woordenreeks die de oude woordkunstenaar verraadt:

De nieuwsbladen hebben ons dingen voorgelogen die achteraf beschouwd, schandalig lijken, en ’t geen we nu te lezen krijgen is geneutraliseerd door de censuur en zo slap, futloos, onzinnig, aphoon, apathiek, insipide, inodoor, incoloor, en idioot dat men het moedeloos laat uit de handen vallen en liever niets leest dan nieuws op zulke wijze opgediend. (415–416)

Historische leeswijze

Wat de *historische leeswijze* betreft, beweert Schepens (en de bekende *historica* van de Eerste Wereldoorlog in België, Sophie de Schaepdrijver, beaamt dat) dat er in de dagboeken niets staat wat de historici nog niet wisten. (Schepens 1979, 12; Schaepdrijver 2002, 283) Je vraagt je dan af waarom ze die dan zo vaak citeren. Ook al deed Streuvels aanvankelijk pogingen om op het veld de sfeer te snuiven (Leuven en Landen, Roeselare, Doornik, Gent, Kortrijk): “De grote oorlogsgebeurtenissen ontsnappen hem.” (Schepens 1979, 14) Dat was onvermijdelijk onder meer door de censuur en het ‘cloisonnement’ [afsluiting] waarover de Duitsers waakten. (Schepens 1979, 14) Maar wat hij van bij het begin en later over zijn nieuwsgierige tochten en wandelingen vertelt, is empirisch geverifieerd en wordt vooral door details gereleveerd, zoals het gebrek aan smeerolie voor de wagenassen, de door de Duitsers ingevoerde zomertijd, enzovoort. Bijna komisch werkt zijn beschrijving van de effecten van dat zomertijd:

1 mei 1916

In de nacht worden we opgebuist [opgetrommeld] en een wachtmeester neemt intrek bij ons (2 uur). Meteen vernemen we dat er 250

soldaten – artillerie op 't dorp zijn aangekomen. We gaan naar bed. Het zomerruur heeft iedereen in de war gebracht. De buitenmensen zouden er zich niet aan storen en maar voortdoen hun pot te koken en eten om twaalf uur, maar nu blijkt het al dat iedereen ermede te maken heeft. Al de marktgangers komen te laat aan de tram – niemand heeft eraan gedacht dat als men het uurwerk een uur doorsteekt, de tram een uur vroeger aankomt en weggrijdt. 't Ergste ondervindt men het als men met vrienden een bijeenkomst afspreken moet, dan komt er bij te pas: ofwel oud Belgische tijd, nieuwe Belgische tijd ofwel nieuwe Duitse tijd. Ik heb verstandige mensen ontmoet die totaal de kluts kwijt waren en heel de dag moest ik ondervinden dat men overal te vroeg of te laat aankwam. 't Beste was nog van een heer die er zich in troostte met te zeggen: dat de oorlog nu toch een uur vroeger zou gedaan zijn! (Streuvels 1979, 548)

Streuvels beklagde zich er later over dat hij in zijn gepubliceerde dagboek niet de “waarheid” mocht schrijven.¹⁸ En toch vat Wils enkele opmerkelijke shockerende feiten samen die Streuvels niet nalaat te vermelden:

Er kwamen openlijke pacifistische belijdenissen in voor, een uitspraak over dienstweigering, bedenkingen waar nu de Vlaamse sympathie (sic) voor Duitsland gebleven was en de afkeer van het goddeloze Frankrijk en van de Britten die Transvaal hadden ingepalmd. (16 aug. en 19 sept.) Verder vele en harde kritieken op het gedrag van allerlei overheden,¹⁹ op de geestelijkheid waaronder met name op Hugo Verriest, op de houding van de vrouwen en van de bevolking in het algemeen, op de overdrijvingen in de Belgische pers over de Duitse gruwelen. (Wils 1974, 16)

Dat laatste klopt misschien niet geheel. Hij trekt de berichten over de gruwelen soms in twijfel en bekritiseert de dagbladen in het algemeen om hun onbetrouwbaarheid.

Bovendien worden ook Duitsers meestal *schonungslos* voorgesteld: Enkele oorlogsmisdaden die Streuvels uit betrouwbare bron kende, ontbreken niet. Ik citeer opnieuw Wils: “Van de Duitsers werd beschreven hoe die bij hun verkenningen in het niemandsland burgers gijzelden en vóór hun rangen plaatsten om de Belgen te beletten te schieten; hoe ze in Sint-Eloois-Vijve en Deerlijk boeren doodschoten en hoeven in brand staken, omdat ze de soldaten niet gezien hadden die op hen gevuurd hadden, enz.” (Wils 1974, 16) Streuvels staat wel verbaasd over de “ongelooflijke inrichtingskracht der Duitsers”. België lijkt “aan een groot interneringskamp,” schrijft hij op 23 december 1914 (Streuvels 1972, 1461). In het ongepubliceerde deel wordt de kritiek nog groter. Op 4 juli 1916 meent hij dat alles “meer op een concentratiekamp” (Streuvels 1979, 562) gaat lijken.

18 In: “Vrijeschutters?” (1979, 674); zie ook Streuvels (1973, 1336).

19 Herhaald door Speliers (1994, 409).

Vermoedelijk werd het dagboek verboden in bezet gebied²⁰ wegens de vermelde passages over gijzelaars. Streuvels registreerde bovendien in toenemende mate de opeisingen die er gebeuren en de talrijke verboden die de Etappen-Kommandatur uitvaardigde. Eerst worden paarden, koeien, later varkens en ten slotte geiten – het voedsel van de ‘kleine man’ – opgevorderd, daarna worden prikkeldraad, (met kerstmis) wijn, noten en koren geconfisceerd, en natuurlijk begint men ook werkkrachten op te eisen, om bijvoorbeeld rails van een tramlijn uit te breken of om later in barslechte omstandigheden in Frankrijk te gaan werken. In 1917 worden koper, tin, leren schouderbanden, toestellen om boter te karnen, matrassen, wol, klokken, kachels, enzovoort aangeslagen.²¹ Alleen de kleren blijven bij deze plundering nog over.

Wat Streuvels schrijft, getuigt van doorzicht en door dit inzicht wordt de historische betekenis groter: meer dan Loveling noteert hij bijvoorbeeld met reserve de geruchten die de ronde doen. (vgl. Sergier 2011) Door het lezen van dit dagboek beseft de huidige lezer de impact van een oorlog op het dagelijks leven en de mentaliteit van mensen, maar vooral dat het niet alleen een aangelegenheid is van degenen die vechten of die familie in de gevechten hebben, maar ook van degenen die deze oorlog meemaken, die goederen moeten leveren, die soldaten moet inkwartieren, die de dagelijkse verordeningen en verboden moeten onderdaan, die door de censuur en propaganda niet weten wat te geloven en daarom afgaan op allerlei geruchten, die het verklikken en de verdachtmakingen betreuren, die kortom proberen te overleven.

Historisch-antropologische leeswijze

Streuvels registreert, maar niet zoals zijn voorbeeld Gustave Flaubert op onpersoonlijke wijze. En hier komen we aan de historisch-antropologische leeswijze. Geleidelijk groeit vanaf oktober 1914 het aandeel van filosofische en andersoortige beschouwingen. Hij past daarbij plotse perspectiefwisselingen toe (6 september 1914). Empathisch denkt hij voortdurend aan wat de soldaten of vluchtelingen meemaken, de moeders die zonder nieuws zijn van hun zonen; kortom aan hoeveel erger het is bij degenen die rechtstreeks onder de oorlog te lijden hebben.²² In zijn dagboek peilt hij behalve naar het gemoed van de bevolking naar zijn eigen gevoelens en gedachten. “De oorlog brengt ons altijd nieuwe stemmingen die als trilbeelden [filmbeelden] elkander in ons gemoed opvolgen.” (642) Hij peilt naar de schommelingen in zijn eigen psyche, die volgens Schepens een “vat vol tegenstrijdigheden” is (1979, 18), en naar de

20 Schepens (1979, 9n9) heeft het over het gerucht dat het dagboek door de Duitse censuur verboden zou zijn, maar meent dat daar geen bewijs voor is (vgl. Speliers 1994, 419). Veen wilde het dagboek niet in Vlaanderen uitbrengen, maar het werd volgens Streuvels door boekhandelaars naar België gesmokkeld.

21 Vgl. Speliers 1994, 409.

22 Vgl. het verwijt van August Monet van “gevoelloos en berekend egoïsme” (Monet 1915). Is Streuvels’ denken aan de loopgraven een vorm van lippendienst aan het medeleven?

constanten erin: hij noteert bijvoorbeeld herhaaldelijk het toenemend gevoel van eenzaamheid en van opgesloten zijn. Maar die toestand blijkt naarmate de oorlog vordert, goed voor het werk van de egocentrische schrijver: “nu loopt de oorlog aan ons voorbij alsof hij in China gebeurde (...) ik voel er me niet te slechter mede en kan te rustiger arbeiden.” (Streuvels 1979, 629)

Op elke bladzijde geeft Streuvels blijk van psychologisch inzicht in de mentaliteit van de mensen – ‘de volksziel’ zoals hij dat in “Vrijshutters?” (Streuvels 1915e) noemt. “De verrassingen die we opdoen in ons eigen gemoed, ondervinden wij ook bij de mensen in onze omgeving [...]” (Streuvels 1979, 420) Hij constateert telkens weer hoe het leven verder zijn gang gaat, ondanks alle verschrikkingen. Streuvels heeft dus bijzondere aandacht voor de psychologie van de groep die reageert op de oorlogsgebeurtenissen en voor de schommelingen en evoluties daarin. Hij constateert de gelatenheid van de mensen en vraagt zich bijvoorbeeld op 10 juli 1917 af, wanneer hij tussen de mensen staat die voor een controle zijn opgeroepen, waarom niemand in opstand komt. De notitie van 1 mei 1916 die eerder werd geciteerd, gaat als volgt verder:

Op bezoek bij vrienden en kennissen ondervindt men dat de gastvrouw voortaan in verlegenheid geraakt om het menu op te stellen – over ’t algemeen worden bij zulke ontvangsten, de voorraad en ’t rantsoen van een hele week op één maal, onder het vriendenmaal verorberd. Er zijn er bij wie een nieuwe lust ontstaan is om met een buitengewone smaak dingen te eten die buitengewoon duur en zeldzaam zijn – we wisten ten andere reeds – maar nu begrijpen we het beter – hoe men tijdens de belegering te Parijs, kermis hield, vrienden ontving en goede sier maakte – met een soort ostentatie en praal om overdreven hoge prijzen uit te geven voor sommige eetwaren. ’t Is een goed verklaarbare perversiteit – die ‘schadenfreude’ als men ze beleefd heeft. ’t Is het genot eerder om zijn vrienden een verrassing te bezorgen ofwel te tonen dat men van zijn vrienden houdt – en nu kan men het waarlijk laten zien en men heeft de gelegenheid te tonen dat men er prijs op stelt als men de genodigden goed ontvangt. Er is reeds meer dan één wijnkelder weer opengebroken geworden om te voorzien in de behoeften van de gastvrijheid – maar nu komt de spitsvondigheid aan de beurt van de huisvrouw om met alle listen en buiten het gewone rantsoen, aan de nodige vleeswaren te geraken. De vliegers vierten 1 mei in de lucht. (Streuvels 1979, 548–549)

Slechts weinig doet afbreuk aan die *Mentalitätsgeschichte* en psychologische diepgang, die mee de literaire kwaliteit van het dagboek bepalen. Taboes die voorkomen, zijn bijvoorbeeld de eigen familie (vooral zijn vrouw), seksualiteit, hoe Streuvels zelf aan zijn geld komt, en zijn eigen contacten met het activisme of de Duitse overheid.

Literair-antropologische leeswijze

Aan de historisch-antropologische lectuur voeg ik nog een vierde en laatste toe: de literair-antropologische. De dagboeken zeggen een en ander over het

schrijverschap en het statuut van literatuur in oorlogstijd. Er verandert veel in de loop van vier jaar. Aanvankelijk komt de auteur niet toe aan schrijven en lezen: “alle literatuur schijnt een spelletje dat nu ongelegen komt” (Streuvels 1972, 1157) noteert hij op 10 augustus 1914, kort na het uitbreken van de oorlog. En nog op 11 september: “elke zinsnede klinkt hol en zonder betekenis” (1223). Eind december blijken de literaire citaten flink in aantal toe te nemen. Steeds meer geraakt hij ook bekommerd om licht, waarmee hij ’s avonds verder kan werken. In 1916 vat hij een soort *vie romancée* aan, *Genoveva van Brabant*, waarvoor hij zich grondig documenteert en waarin hij als het ware wegvlucht: “Ik blijf maar aan mijn werk en laat de gebeurtenissen lopen...” (Streuvels 1979, 608), zo sluit hij het jaar 1916 af. Meer algemeen heeft Streuvels aandacht voor taal en de veranderingen in de taal: van door de bevolking verhaspelde woorden of de taal van wetteksten en verordeningen tot nieuwe woorden als “klauen”, die in de woordenschat van de bevolking opgenomen worden.

Vraag is of Streuvels’ beweegredenen om zijn dagboek te schrijven in de loop van de tijd veranderen. Zoals gezegd is zijn lust om te noteren gaandeweg gedaald, maar blijft er de schrijfdrift waardoor hij – net als Loveling – wel moet noteren. Aansluitend kan je de vraag stellen of zijn omgang met het dagboek of de schrijftuur ervan zelf veranderd is in oorlogstijd. Dat laatste zou een doorgedreven stilistisch onderzoek vragen van de werken van Streuvels voor en na de oorlog. Feit is dat er een duidelijke verandering in de omgang met het dagboek te merken is in de ongepubliceerde dagboeken ten opzichte van de gepubliceerde, zowel op inhoudelijk als formeel vlak. Vanaf september 1915 wordt het dagboek met minder zorg bijgehouden, of zeker niet meer herlezen: de inderhaast geformuleerde notities, de gaten, de contaminaties zijn aanduidingen daarvoor.²³ Aanvankelijk gebeuren de notities zelfs niet meer dagelijks; er komen weinig filosofische beschouwingen aan te pas; af en toe geeft de schrijver aan waar hij zou moeten “uitweiden”. Het lijken geheugensteuntjes om later uit te werken. Vergelijkingen worden schaarser; hij noteert niets meer over zijn eigen familie. Later (1916) worden de dagboeknotities weer uitgeschreven, maar het blijven vooral observaties met weinig beschouwing, en als er beschouwingen voorkomen dan worden die kort gehouden (ze blijven bijvoorbeeld beperkt tot de moralisering bij een krantenbericht). Af en toe beschrijft hij nog zijn eigen gevoelens, of hoe de onverschilligheid bij de bevolking groeit en slechts af en toe wordt doorbroken. (Streuvels 1979, 603) In het verloop van 1917 worden de notities steeds onregelmatiger. In al die ongepubliceerde jaren heeft hij het een zeldzame keer over zijn kinderen, één keer over “de vrouw”.

Het dagboek neemt in zijn leven een steeds minder centrale plaats in. Aanvankelijk stond het als tekst met al zijn verschillende functies, zoals Sergier (2011, 200–204) die uiteenzet,²⁴ voorop. In de eerste vier maanden spreekt

23 Schepens 1979, 19 geeft voorbeelden.

24 Sergier meent dat van alle functies die Didier opsomt – “1) herinneren, 2) zichzelf aan een morele controle onderwerpen, 3) als laboratorium dienen voor andere geschriften, 4) optreden

Streuvelds nog zijn angst uit om het te verliezen. Later, wanneer er geen uitzicht op publicatie meer is, wordt die vrees niet meer geëxpliciteerd. Interessant daarbij is hoe hij steeds explicieter aan zelfcensuur doet. Op 5 september 1915 blijkt dat voor het eerst. Hij vertelt hoe hij in extremis nog een handmolentje om tarwe te malen wist te bemachtigen: “Het [d.i. de vrees bij de mensen om zichzelf in gevaar te brengen door zo’n molentje te kopen] doet denken aan de tijden van de Inquisitie;– en ik zal voorlopig maar niet vertellen hoe en op welke manier en langs welke omwegen mijn molen...” (580)

De oorzaken van die verandering in de omgang met het dagboek zijn menigvoud. Ze liggen in de tijdsomstandigheden: de verscherpte repressie bijvoorbeeld, maar ze hebben ook te maken met de receptie van zijn dagboeken. In september 1916 wordt definitief duidelijk dat de uitgever met de publicatie wil stoppen, waarschijnlijk vanwege de commotie die de publicatie veroorzaakte. Reeds Schepens duidt aan dat de vehemente reactie op de publicatie voor ons niet begrijpelijk is, tenzij uit “oververhit patriottisme” (Schepens 1979, 12), dat Streuvels “hystero-patriotie” (1979, 446)²⁵ noemde. Schepens echter vindt niets dat belastend is.²⁶ Maar niet alleen zijn vriendelijkheid ten opzichte van Duitse officieren (zijn “afscheidsgroet”) werd Streuvels toen in de Belgicistische pers verweten. Zelfs Wils meent nog in zijn gezaghebbend boek over het activisme dat de katholieke Vlaamse voorman Frans Van Cauwelaert gelijk had, dat Streuvels het manuscript niet aan de drukker had mogen geven:²⁷ immers “zijn boek bevatte tal van gedeelten die demoraliserend waren voor de Belgische soldaten en burgers, en werd terecht aan het front verboden.”²⁸ De dagboeken zouden zoveel losgemaakt hebben omdat zij door de activisten en Duitsers al snel werden gebruikt. (Schepens 1979, 8) In drie golven, na de voorpublicatie, de publicatie van de eerste dagboeken en nog in 1916 kwamen reacties op Streuvels’ dagboeken.²⁹ De West-Vlaming zal gaandeweg beslist voorzichtiger geworden zijn, toen hij gemerkt had hoe enerzijds in Duitsland misbruik gemaakt werd van zijn dagboeken en hoe anderzijds in Nederland de publicatie tot heftige polemieken leidde, polemieken die in het activistische *De Vlaamsche Post* deels werden overgenomen. Schepens wijst al op “een heel andere toon”

als vertrouweling” (Sergier 2011, 200)–, alleen de derde functie niet voorkomt. Maar als we het oorspronkelijke, ruwe dagboek als een prototekst voor de bewerkte versie beschouwen, heeft het die functie ook.

25 Vgl. Wils, die wijst op het klimaat van hyperpatriottisme en het feit dat zijn dagboeken ook aanvallen op pastoor Hugo Verriest uitlokten. (Wils 1974, 18–19)

26 Ook Janssens relativeert Streuvels’ Duitsgezindheid (Janssens 1972, 141) en wijst op diens ironie.

27 “Maar Streuvels had in geen geval zijn handschrift aan de drukker mogen leveren” (Van Cauwelaert 1916).

28 Het dagboek circuleerde er wel, zo blijkt uit de ‘dagboeken’ van Verschaeve, die ertegen fulmineert. (Verschaeve 1996, 370–374)

29 Zie Schepens, die twee fasen in de receptie onderscheidt: het verschijnen in feuilletonvorm en de publicatie in boekvorm (Schepens 1989, 70–71). Vgl. de vier “kritische golven” van Speliers (1994, 406): de derde golf in de reeks is bij hem de publicatie van *De Vlaschaard* in het Duits.

van de decemberdagboeken (Schepens 1979, 9), die mogelijk door een latere bewerking te verklaren is. Dat moet nader onderzoek uitwijzen.

Conclusie

Hoe de *ongepubliceerde* dagboeken geworden zouden zijn als Streuvels ze bewerkt had, weten we vanzelfsprekend niet. In hun onbewerkte vorm stralen ze in elk geval voor de geïnformeerde lezer meer authenticiteit uit dan de bewerkte dagboeken. De literaire bewerking laat echter toe om het dagboek op meer niveaus te lezen en ook meer rekening te houden met het tekstgenetische aspect. Daarnaast heb ik willen bijdragen tot het besef dat zowel de literaire en historische onderwaardering als de morele veroordeling van de gepubliceerde dagboeken niet gegrond is. Wanneer de katholieke criticus-schrijver August Van Cauwelaert oordeelde: “als schrijver heeft hij een slecht boek geschreven, als mens een slechte daad verricht” (gecit. in Wils 1974, 17), dan zegt dat alles over de toenmalige literaire maatstaven en zedelijke normen.

Bibliografie

- Bel 2008 – Jacqueline Bel, Kanonballen, zingende groente en zeppelins. Vlaamse literaire dagboeken uit de Groote Oorlog: Loveling, Van de Woestijne en Streuvels, in: *Armada* 14 (2008) 52, 33–43.
- Boers 2014 – Hans Boers, Wie neutraal blijft, is verdacht. Stijn Streuvels ontlokt controverse in de kranten, in: *De oorlogskranten 1914–1918*, deel 16, 2014, z.p.
- Brulez 1972–73 – Raymond Brulez, Streuvels in oorlogstijd, in: *Maatstaf* 20 (1972–73), 282–285.
- Van Cauwelaert 1916 – Frans van Cauwelaert, Stijn Streuvels’ “In Oorlogstijd”, in: *Vrij België*, 18 februari 1916.
- Didier 1976 – Béatrice Didier, *Le Journal intime*. Paris 2002 (1976¹).
- Grave 2001 – Jaap Grave, *Zulk vertalen is een werk van liefde. Bemiddelaars van Nederlandstalige literatuur in Duitsland 1890–1914*. Nijmegen 2001.
- Janssens 1972 – Marcel Janssens, Inleiding, in: Stijn Streuvels, *Volledig werk II*, s.l., 7–157 (in het bijzonder 132–145).
- Lazeure 1973 – Luc Lazeure, *Bijdrage tot de studie van Stijn Streuvels’ oorlogsdagboek “In Oorlogstijd”*, ongepubliceerde licentieverhandeling. Leuven 1973.
- Lejeune & Bogaert 2003 – Philippe Lejeune & Catherine Bogaert, *Un Journal à soi. Histoire d’une pratique*. Paris 2003.
- Monet 1915 – August Monet, Stijn Streuvels als patriot, in: *De Telegraaf*, 16 maart 1915.

- Schaepdrijver 2002 – Sophie de Schaepdrijver, Drie Vlaamse schrijvers en de *Groote oorlog*: de oorlogsaantekeningen van Virginie Loveling, Stijn Streuvels en Cyriel Verschaeve, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, NR – dl. 56, 283–294.
- Schepens 1979 – Luc Schepens, Inleiding, in: *Stijn Streuvels, In oorlogstijd. Het volledige dagboek van de Eerste Wereldoorlog*. Brugge/Nijmegen 1979, 5–37.
- Schepens 1980 – Luc Schepens, *Kroniek van Stijn Streuvels*. Brugge 1980.
- Sergier 2011 – Matthieu Sergier, Stijn Streuvels' oorlogsdagboek en het oorlogsdiscours, in: Marcel De Smedt, *Stijn Streuvels en "Heule". Een boek "voor mijn plezier"*. Jaarboek XVI van het Stijn Streuvelsgenootschap. Kortrijk 2011, 199–214.
- Serrien 2013 – Peter Serrien, *Oorlogsdagen. Overleven in bezet Vlaanderen tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Antwerpen 2013.
- Simonet-Tenant 2004 – Françoise Simonet-Tenant, *Le Journal intime. Genre littéraire et écriture ordinaire*. Paris 2004.
- Speliers 1994 – Hedwig Speliers, *Dag Streuvels*. Leuven 1994, 369–436.
- Streuvels 1915a – Stijn Streuvels, De Vliegende Maandag. Uit het oorlogsdagboek van Stijn Streuvels, in: *De Vlaamsche Stem*, 21 februari 1915. (fragment 24–26 augustus 1914)
- Streuvels 1915b – Stijn Streuvels, In oorlogstijd. Uit het dagboek van Stijn Streuvels, in: *De Vlaamsche Post*, nrs 1 tot 7 (22–28 februari 1915). (fragmenten 1, 14–15 november 1914)
- Streuvels 1915c – Stijn Streuvels, De grens over, in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 25, 1915, dl. 50, 284–297. (fragmenten 2–4 december 1914)
- Streuvels 1915d – Stijn Streuvels, *In oorlogstijd*, 1–4. Amsterdam 1915.
- Streuvels 1915e – Stijn Streuvels, Vrijeschutters? (geschreven op 26 juni 1915), gepubliceerd in: *De Vlaamsche Post* 1, 5 juli 1915, 1.
- Streuvels 1915f – Stijn Streuvels, Voor mijn vrienden in Holland Mijn inzicht (geschreven op 13 juni 1915), in: *De Nieuwe Amsterdammer*, 3 juli 1915.
- Streuvels 1916 – Stijn Streuvels, *In oorlogstijd*, 5–6, Amsterdam 1916.
- Streuvels 1922 – Stijn Streuvels, *Onze fiets in oorlogstijd* (twee fragmenten uit het ongepubliceerde dagboek), in: *De Kampioen*, 1922 (opgenomen in: "Mijn fiets in oorlogstijd", in: *Herinneringen uit het verleden*. Tielt 1924, en in: *Volledig werk* dl., s.l. 1972, 1593–1630).
- Streuvels 1972 – Stijn Streuvels, *In oorlogstijd (1915–1916)*, in: *Volledig werk*, dl. 2, s.l. 1972, 1143–1478.
- Streuvels 1973 – Stijn Streuvels, *Ingooigem II*, in: *Volledig Werk*, dl. 4, s.l. 1973, 1333–1503.
- Streuvels 1979 – Stijn Streuvels, *In oorlogstijd. Het volledige dagboek van de Eerste Wereldoorlog*. Ed. Luc Schepens. Brugge/Nijmegen 1979.

- Streuvelds 2013 – *Briefwisseling Stijn Streuvels (1871–1969) & Ernest Claes (1885–1968)*. Bezorgd door Marcel De Smedt. Leuven 2013.
- Vandevoorde 2008 – Hans Vandevoorde, “Vous faites votre diarrhée?” Buysses *Zomerleven* als dagboek, in: *Boelvaar Poef* 8 (2008) 2–3, 27–35.
- Verschaeve 1996 – Cyriel Verschaeve, *Oorlogsindrukken*. Ingeleid door Daniël Vanacker en Romain Vanlandschoot. Gent 1996.
- Wils 1974 – Lode Wils, Het oorlogsdagboek van Stijn Streuvels, in: Id., *Flamenpolitik en aktivisme*. Leuven 1974.